

Jacek Wijaczka

JOHANNES BUGENHAGEN (1485–1558). REFORMATOR PÓŁNOCY

Postać jednego z trzech najważniejszych luterzańskich reformatorów XVI w., Johanna Bugenhagena, praktycznie nie egzystuje w polskiej literaturze dotyczącej Reformacji. I tak bez echa przeszła w naszym kraju 500. rocznica jego urodzin (1985)¹. W roku 2008 mija 450 lat od jego śmierci, warto więc przy tej okazji przypomnieć w skrócie jego działalność.

Johannes Bugenhagen urodził się 24 czerwca 1485 r. w Wolinie, miasteczku na Pomorzu. Jego ojciec, Gerhard, był tamtejszym rajcą², o matce nie wiemy nic. Nie można również podać dokładnej liczby jego rodzeństwa; wiadomo z pewnością, że miał dwie siostry, Hannę i Katarzynę, oraz młodszego brata Gerharda. Źródła milczą także o jego dzieciństwie i początkach edukacji. Można jedynie przypuszczać, że wychowanie, które otrzymał, nie odbiegało od ówczesnych norm. Kiedy, gdzie i jak długo uczęszczał Bugenhagen do szkoły, nie można dokładnie stwierdzić. Najprawdopodobniej było to w jego rodzinnym Wolinie, gdzie od XIV w. istniała szkoła dla dziewcząt pochodzenia szlacheckiego, a także, w pierwszej połowie tegoż wieku, szkoła miejska³ (poświadczona źródłowo). Dopiero od 1502 r. pojawiają się liczniejsze przekazy, dotyczące życia Bugenhagena. W tym to roku rozpoczął studia na uniwersytecie w Gryfii (Greifswaldzie)⁴ Uczelnia ta, od początku istnienia (1456), ledwo egzystowała. Sytuacja zmieniła się, ale niestety tylko na krótko, z chwilą, gdy ks. Bogusław X (1454–1523), w trakcie pielgrzymki do Palestyny (1496–1498), pozyskał do pracy na uniwersytecie słynnego już prawnika z Padwy, Piotra Ravenę i jego syna Wincentego, zwolenników idei humanizmu. Kiedy w kwietniu 1498 r. przybyli obaj w towarzystwie księcia Bogusława do Gryfii, ówczesny rektor Borchard Bekemann stwierdził wyraźnie, że zostali sprowadzeni przez władcę Pomorza „pro reformatione eiusdem universitatis [...] adducti”⁵. Dnia 3 maja 1498 r. Piotr Ravenna objął rektorat. Wzrosła liczba studentów, ale tylko na krótko. Już od 1500 r. wszystko wróciło do poprzedniego stanu i rocznie zapisywano przeciętnie 40 nowych studentów. W trakcie swej

¹ W nieistniejącej już Niemieckiej Republice Demokratycznej zorganizowano wówczas sesję naukową w Greifswaldzie, wydano również m.in. prace: „Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. Beiträge zur Bugenhagenforschung. Aus Anlass des 500. Geburtstages des Doctor Pomeranus”, hrsg. von H.G. Leder, Berlin 1984, natomiast w ówczesnej Republice Federalnej Niemiec ukazała się m. in. praca: „Kirchenreform als Gottesdienst. Der Reformator Johannes Bugenhagen 1485 bis 1558”, hrsg. von K. Stoll, Hannover 1985.

² H. Hering, „Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation”, Halle 1888, s. 2.

³ H. G. Leder, „Bugenhagen und die „aurora doctrinarum”. Zum Studium Bugenhagen in Greifswald”, w: Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung, s. 54.

⁴ „Ältere Universitäts Matrikeln. Universität Greifswald”, Bd. 1 (1456–1645), Leipzig 1893, s. 149.

⁵ H. G. Leder, „Bugenhagen und die „aurora doctrinarum”, s. 58.

działalności Ravennowie natrafili na opór konserwatywnych profesorów, na których czele stali teolog Wichmann Kruse i prawnik Heinrich Bukow. Za jedynego zwolennika humanizmu wśród profesorów uniwersytetu w Gryfii można było uznać prawnika Mikołaja Louwe. Stosunki panujące na uniwersytecie skłoniły Ravennow w 1503 r. do opuszczenia Gryfii i udania się do Wittenbergi, a następnie do Kolonii. Można przypuszczać, że Bugenhagen, jako początkujący student wydziału sztuk wyzwolonych, nie miał okazji słuchać wykładów Ravennow i Louwego.

W tym czasie na Pomorzu grasowała zaraza, która znacznie utrudniała studiowanie⁶. W związku z tym Bugenhagen, studiujący od lata lub wczesnej jesieni 1504 r., prawdopodobnie nie miał okazji zapoznania się z ideami humanizmu. Jesienią 1504 r. Bugenhagen został mianowany przez radę miejską kierownikiem szkoły łacińskiej w Trzebiatowie. Jego kandydaturę zgłosił Joachim, opat klasztoru premonstratensów w pobliskich Białobokach (Belbuck), posiadający prawo prezenty. Bugenhagen liczył sobie wówczas 19 lat i nie przejawiał jeszcze żadnych zainteresowań teologicznych. Objęcie funkcji rektora przez Bugenhagena zapoczątkowało nowych rozdział w dziejach szkoły trzebiatowskiej, która do tej pory nie wyróżniała się niczym od innych placówek tego typu na Pomorzu. Bugenhagen wprowadził zmiany w programie nauczania; przede wszystkim większą uwagę zaczęto przywiązywać do łaciny. Nowy rektor zaczął również zwracać uwagę na rozumowe, a nie tylko pamięciowe, uczenie się przez uczniów tekstów biblijnych. Sam zaczął też przejawiać coraz większe zainteresowanie humanizmem. Podczas zajęć w szkole omawiał z uczniami niektóre dzieła autorów związanych z tym prądem umysłowym. W kwietniu 1512 r. nawiązał korespondencję ze znanym ówczesnym humanistą z Münster, Johannem Murmeliusem⁷. Kontaktom z nim zawdzięczał zajęcie się filozofią Erazama z Rotterdamu, która wywarła duży wpływ na jego poglądy. Te zmiany spowodowały, że rosła sława szkoły w Trzebiatowie, a wraz z nią i Bugenhagena. Dzięki niemu szkoła zaczęła reprezentować wysoki poziom nauczania, czym pozytywnie odróżniała się od innych. Skutkiem był znaczny wzrost liczby uczniów, i to pochodzących nie tylko z Pomorza. Wzrastająca sława Bugenhagena była zapewne powodem, że gdy elektor saski Fryderyk Mądry zwrócił się do księcia Bogusława X z prośbą o pomoc w odnalezieniu na Pomorzu źródeł dotyczących domu saskiego, władca pomorski polecił wykonanie tego zadania właśnie rektorowi szkoły w Trzebiatowie⁸. Wprawdzie Bugenhagen dla elektora saskiego nic nie znalazł, ale efektem podróży od Oliwy do Strasłundu było przekazanie 25 maja 1518 r. księciu Bogusławowi X, pierwszej historii Pomorza, Pomeranii⁹, wydanej drukiem dopiero dwieście lat później, w 1728 r.

W czerwcu 1517 r. opatem klasztoru premonstratensów w Białobokach został Johann Boldewan, który to, w tym samym jeszcze roku, założył Kolegium Kapłańskie (Collegium

⁶ tamże, s. 62.

⁷ H. G. Leder, N. Buske, „Reform und Ordnung aus dem Wort. Johannes Bugenhagen und die Reformation im Herzogtum Pommern”, Berlin 1985, s. 12.

⁸ H. Hering, „Doktor Pomeranus”, s. 8.

⁹ tamże, s. 9.

presbyterorum sive sacerdotum), mające poprawić stan oświaty wśród mnichów, w tym pogłębić ich wiedzę biblijną i umiejętności kaznodziejskie. To właśnie opat Boldewan powołał Bugenhagena na stanowisko wykładowcy Pisma Świętego w tym Kolegium¹⁰. Jako wykładowca Bugenhagen szczególną wagę przywiązywał do Psalmów, Listów św. Pawła, Ewangelii św. Mateusza oraz tekstów pasyjnych. Właśnie z kręgu wykształconych w Kolegium Kapłańskim zakonników rekrutowali się gorący zwolennicy luteranizmu i naśladowcy Bugenhagena. Byli to między innymi: Christian Ketelhut, Andreas Knöpke, Johann Kurecke, Otto Slutow, Peter Suawe i oczywiście sam opat Boldewan.

Zwolennikiem Reformacji Bugenhagen stał się pod wpływem lektury pracy Marcina Lutra „O niewoli babilońskiej Kościoła”. Zetknął się z nią pod koniec października lub na początku listopada 1520 r. w domu Ottona Slutowa, proboszcza kościoła NMP w Trzebiatowie¹¹. W owym czasie humanizm zyskiwał na Pomorzu coraz więcej zwolenników, których spora liczba skupiona była wokół klasztoru premonstratensów w Białobokach¹². Prawdopodobnie jeszcze pod koniec 1520 r. Bugenhagen zwrócił się pisemnie do Lutra z prośbą o udzielenie mu kilku rad, jak ma żyć prawdziwy chrześcijanin. Luter odpowiedział na ten list i przesłał mu jednocześnie swe nowe dzieło, „O wolności chrześcijanina”¹³. Wkrótce potem Bugenhagen zdecydował się opuścić Pomorze i ponownie rozpocząć studia, przede wszystkim w celu uzyskania odpowiedzi na dręczące go wątpliwości teologiczne. Pod datą 29 kwietnia 1521 r. znajdujemy jego nazwisko w metryce uniwersytetu w Wittenberdze¹⁴. Spotkał się tam osobiście z Lutrem, co dało początek ich długoletniej przyjaźni.

Wiosną 1521 r. Bugenhagen rozpoczął, w swoim pokoju wykładać Psalmy dla przebywających w Wittenberdze studentów z Pomorza. Ponieważ stale rosła liczba słuchaczy, na prośby przyjaciół, a przede wszystkim Filipa Melanchtona, 3 listopada 1521 r. rozpoczął wykłady na uniwersytecie¹⁵. Zyskiwał sobie coraz większą sławę wśród zwolenników luteranizmu. W 1524 r. rada miejska Hamburga, a w 1525 r. Gdańska starały się o przyjazd Bugenhagena, aby uporządkował sprawy religijne w tych miastach.

Do Gdańska, dzięki jego ożywionym kontaktom handlowym z zagranicą, dosyć szybko zaczęły docierać idee Reformacji. Prawdopodobnie już w 1518 r. mnich Jakub Knade (Knothe) opuścił klasztor, zawarł związek małżeński i jako kaznodzieja ludowy rozpoczął propagowanie zasad

¹⁰ W. Paap, *Kloster Belbuck an die Wende des 16. Jahrhunderts*, „Baltische Studien” N. F., Bd. 16, 1912, s. 1–74.

¹¹ tamże, s. 14–15.

¹² Z. Szultka, *Rola byłych zakonników z Białoboków w rozwoju reformacji w południowej strefie Morza Bałtyckiego*, w: „Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku ofiarowane Marianowi Biskupowi z siedemdziesiątą rocznicą urodzin”, red. Z. H. Nowak, Toruń 1992, s. 332–333.

¹³ H. G. Leder, N. Buske, „Reform und Ordnung aus dem Wort”, s. 17.

¹⁴ „Album Academiae Vitebergensis”, Bd. 1 (1502–1560), hrsg. von K. E. Förstemann, Aalen 1976 (Neudruck), s. 104.

¹⁵ H. G. Leder, N. Buske, „Reform und Ordnung aus dem Wort”, s. 18–19.

luteranizmu¹⁶. Szerzenie się prądów reformacyjnych zaostriżyło mocno już napięte stosunki społeczne w Gdańsku w wyniku czego 22 stycznia 1525 r. doszło nawet do wybuchu rozruchów. Wybrano nową radę miejską i przeprowadzono wiele dość radykalnych reform. Miedzy innymi usunięto obrządek katolicki z kościołów. Jednak w miarę upływu czasu średnio zamożnej ludności miasta coraz mniej podobał się radykalizm plebsu, dlatego też zaczęła się ona wycofywać ze zbyt radykalnych posunięć. W takiej to sytuacji rada miejska wysłała do Lutry, jako swego posła Jana Bonholta, jednego z gdańskich proboszczów, należącego do grona umiarkowanych luteranickich duchownych, z prośbą o przysłanie do Gdańska doświadczonego kaznodziei, ale „nie fanatycznego i burzliwego ducha, lecz o łagodnym i spokojnym charakterze, który by z umiarem i łagodnością wskazywał drogę Bożą i, który by nas, nie tak jak inni, nie prowadził na bezdroża i do niepokojów.”¹⁷ Wskazywano przy tym konkretnie na Bugenhagena, o którym według gdańszczan „cały świat dobrze mówi i sławi [go]”¹⁸. Także w instrukcji dla Bonholta napisano, że Bugenhagen byłby najodpowiedniejszym kandydatem. Gdyby zaś nie mógł na dłuższą ośiaść w Gdańsku, to dobrze by było, aby przybył chociaż na dwa lata, a nawet na rok, za co gdańszczanie będą mu niewymownie wdzięczni¹⁹.

Do samego Bugenhagena rada miejska pisała otwarcie, aby zechciał „z prawdziwego chrześcijańskiego miłosierdzia” przybyć do Gdańska w celu uporządkowania spraw religijnych w mieście i zamieszkać w nim chociaż przez kilka lat. W przypadku, gdyby to nie było możliwe, proszono go, aby wskazał swego zastępcę²⁰. Życzenie gdańszczan, poparte przez Lutra, nie zostało jednak spełnione. Bugenhagen nie zdecydował się wyruszyć do Gdańska, a i nie zgodził się na to elektor saski Fryderyk, w którego służbie reformator pozostawał. Ostatecznie do Gdańska udali się, z polecenia Lutry, Michał Meurer i doktor Arnold Warwick²¹. Na tym jednym zdarzeniu kontakty Bugenhagena z Prusami Królewskimi praktycznie się zakończyły, choć bez wątplenia interesował się rozwojem Reformacji w tej prowincji, a bezpośrednie informacje na ten temat czerpał od młodzieńców z Gdańska, Elbląga i innych miast, którzy przybywali na studia do Wittenbergi²².

¹⁶ H. Neumeyer, „Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht”, Bd. 1, Leer (Ostfriesland) 1971, s. 76.

¹⁷ „Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen”, hrsg. von P. Tschackert, Bd. 2, Leipzig 1890, nr 321, rada miejska Gdańska do Lutry, Gdańsk, 6 lutego 1525.

¹⁸ tamże.

¹⁹ tamże, nr 323, instrukcja dla Jana Bonholta z 7 lutego 1525 r.

²⁰ „Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel”, hrsg. von O. Vogt, Stettin 1888, nr 12, rada miejska Gdańska do Bugenhagena, 6 lutego 1525.

²¹ J. Mallek, „Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku”, Olsztyn 1987, s. 173.

²² J. Wijaczka, *Związki Jana Bugenhagena z Prusami Królewskimi i Prusami Książęcymi*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1992, nr 1, s. 34–35.

13 października 1522 r. nastąpiła duża zmiana w życiu osobistym Bugenhagena, wstąpił bowiem w związek małżeński z panną o imieniu Walburga, o której niestety nic więcej nie wiadomo²³.

Jesienią 1522 r. zmarł pierwszy luterński pastor kościoła miejskiego w Wittenberdze, Szymon Heyns, zwany od nazwy rodzinnego miasta – Brück. Po odrzuceniu kilku kandydatur zdecydowano się ostatecznie powierzyć to stanowisko Bugenhagenowi, który urząd ten piastował prawie do końca życia. Bugenhagen chętnie i często głosił kazania, lecz niestety, tylko niewielka ich część dotrwała do naszych czasów. W pierwszych latach pobytu w Wittenberdze Bugenhagen napisał też wiele prac dotyczących podstawowych kwestii luteranizmu. Należały do nich przede wszystkim traktaty dotyczące spowiedzi i komunii²⁴. Napisał wówczas także pracę skierowaną do Anglików (*An die Christen zu England*), w której przeciwstawiał się złośliwym plotkom o ruchu reformacyjnym. Pod koniec 1525 r. zakończył pracę nad najważniejszym dziełem, „*Von den christlichen Glauben und rechten guten Werken*”²⁵, które stworzyło teoretyczną podstawę dla tej jego działalności, która przyniosła mu przydomek „Reformatora Północy”, a czasowo obejmowała lata 1528–1544. 12 kwietnia 1528 r. w Wittenberdze pojawili się dwaj mieszkańcy z Brunszwiku, Alshausen i Brandes, z prośbą, aby Bugenhagen udał się z nimi do ich miasta i uporządkował tam sprawy religijne. Elektor saski, Jan, bezpośredni zwierzchnik Bugenhagena, wyraził na to swą zgodę. Posłowie przekazali Bugenhagenowi, jako prezent, 50 złotych guldenów, nie zapomniano także o jego małżonce (10 guldenów) i służbie. Do Brunszwiku Bugenhagen dotarł 20 maja 1528r., a już w sierpniu ordynacja kościelna była gotowa. Istotnym elementem składowym owej ordynacji była część poświęcona szkolnictwu. We wstępie do ordynacji kościelnej Bugenhagen wyraźnie napisał, że najważniejszą sprawą jest założenie szkoły dla dzieci²⁶. Ordynacja została zatwierdzona przez radę miejską 5 września, a następnego dnia, ze wszystkich ambon w mieście, ogłoszono wprowadzenie luteranizmu w Brunszwiku²⁷. Zadowolona z działalności Bugenhagena rada miejska, 12 września zwróciła się z prośbą do elektora saskiego, aby ten wyraził zgodę na przedłużenie pobytu reformatora w mieście. Spotkała się jednak z odmową, ponieważ już w lipcu o przyjazd „doktora Pomeranusa” (jak Bugenhagen się podpisywał i jak z czasem zaczęto go nazywać) zwróciła się do elektora saskiego rada miejska Hamburga²⁸.

²³ H. Hering, *Doktor Pomeranus*, s. 19.

²⁴ Bibliografia prac Bugenhagena w: „G. Geisenhof, *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*”, Leipzig 1908.

²⁵ Pelen tytuł pracy brzmi: „*Von der christlichen Glauben und rechten guten Werken wider den falschen Glauben und erdichtete Werke, dazu, wie man's soll anrichten mit guten Predigern, dass solch Glaube Und Werke gepredigt werden, an die ehrenreiche Stadt Hamburg*”.

²⁶ H. Oertel, *Bugenhagens Schulordnung in der Braunschweiger Kirchenordnung von 1528*, w: „*Die Reformation in der Stadt Braunschweig. Festschrift 1528–1978*”, Braunschweig 1978, s. 107: „Vor allem sind drei Dinge als nötig angesehen, das erste, gute Schulen einzurichten für die Kinder!”.

²⁷ „*Johannes Bugenhagens Braunschweiger Kirchenordnung 1528*”, hrsg. von H. Lietzmann, Bonn 1912, s. VII.

²⁸ „*Johannes Bugenhagens „Kirchenordnung für die Stadt Hamburg von Jahre 1529*”, hrsg. von C. Bertheau, Hamburg 1885, s. XIV.

Do Hamburga Bugenhagen dotarł 9 października 1528 r., a w podróży towarzyszył mu jeden z tamtejszych patrycjuszów, Klaus Rodenborch. Praca nad uporządkowaniem spraw religijnych trwała tu dłużej niż w Brunszwiku, gdyż dopiero 15 maja następnego roku ordynacja kościelna dla Hamburga została przyjęta przez radę miejską²⁹, która w uznaniu zasług położonych dla miasta uhonorowała Bugenhagena gratyfikacją w wysokości 100, a jego żonę – 20 guldenów³⁰.

Bugenhagen wrócił do Wittenbergi, ale nie dane mu było zbyt długo w mieście pozostać, gdyż już w październiku 1530 r. udał się w nową podróż, tym razem do Lubeki. Luter, popierający dotąd wyjazdy Bugenhagena, tym razem niechętnie udzielił swej aprobaty, uważając, że kościół i uniwersytet w Wittenberdze także potrzebują obecności doktora Pomeranusa. Ordynację kościelną, napisaną przez Bugenhagena, przyjęto w Lubece 27 maja 1531 r. W przeciwieństwie do swych poprzednich podróży do Brunszwiku i Hamburga, z których to miast wyjeżdżał zaraz po ogłoszeniu nowych ordynacji, w Lubece pozostał Bugenhagen jeszcze przez rok, do 9 kwietnia 1532 r., a to z powodu silnej opozycji antyluterańskiej w tym mieście³¹. Latem 1533 r., na wyraźne życzenie elektora saskiego Jana Fryderyka, Bugenhagen – wraz z superintendentem Hamburga Äpinusem i Casparem Crüçigerem – został promowany na doktora teologii.

W 1534 r. trwała wojna Danii z Lubeką, która, chcąc wykorzystać trudne położenie króla duńskiego, pod przywództwem burmistrza Jürgena Wullenwevera dążyła do odzyskania dawnego znaczenia Hanzy w basenie Morza Bałtyckiego³². Początkowo odnosiła duże sukcesy, ostatecznie jednak została pokonana. Książęta pomorscy, Barnim i Filip, z niepokojem obserwowali rozwój wydarzeń. Miasta pomorskie bowiem, w przeciwieństwie do swych władców, opowiedziały się po stronie Lubeki. Były to: Stralsund, Greifswald, Kołobrzeg, Słupsk, Trzebiatów i Szczecin. Książęta mogli się obawiać, że po ewentualnym zwycięstwie Lubeki, miasta te, przy najbliższej nadarżającej się okazji, mogą skierować się przeciw nim. Podjęli więc próbę ustabilizowania swej władzy i pozycji. Doszli bowiem do wniosku, że sami muszą stanąć na czele ruchu reformacyjnego, aby tym samym przejąć od miast hasło „wolność dla Ewangelii”, pod którym to walczyli przeciw Danii.

W lipcu 1534 r. książę Barnim zaprosił swego bratanka, księcia Filipa, na poufne rozmowy na 24 sierpnia do Kamienia, gdzie w obecności radców miano omawiać sprawy religijne. Obaj władcy szybko doszli do porozumienia, w czym niemała zasługa radcy księcia Filipa, Jobsta von Dewitz, który nakłonił swego, wahającego się, księcia do przejścia na stronę Reformacji. Między innymi postanowiono na 13 grudnia zwołać do Trzebiatowa sejm, zaprosić nań Bugenhagena oraz ewangelickich pastorów ze Stralsundu, Szczecina, Greifswaldu, Stargardu i Słupska. W cza-

²⁹ „Johannes Bugenhagen, Der Ehrbaren Stadt Hamburg Christliche Ordnung 1529. De Ordeninge Pomerani”, hrsg. von H. Wenn, Hamburg 1976.

³⁰ H. Hering, „Doktor Pomeranus”, s. 77.

³¹ H. G. Leder, N. Buske, „Reform und Ordnung aus dem Wort”, s. 35–36.

³² G. Korell, „Jürgen Wullenwever. Sein sozial-politisches Wirken in Lübeck und der Kampf mit den erstarkenden Mächten Nordeuropas”, Weimar 1980, s. 100 nn.

sie powrotnej podróży do Darłowa książę Barnim odwiedził w Karlinie biskupa Erazma von Manteuffel, próbując pozyskać go dla Reformacji. Stany księstwa początkowo nie dowierzały swym władcom, dopiero gdy rozeszła się wieść, że zaproszono Bugenhagena, zaczęły wierzyć w intencje obu książąt.

W listopadzie 1534 r. dotarła do Bugenhagena, przebywającego wówczas na wizytacji kościoła w Belzig, prośba z rodzinnego Pomorza o przybycie na sejm do Trzebiatowa i pomoc w przygotowaniach do wprowadzenia luteranizmu w księstwie pomorskim. Bugenhagen chętnie zgodził się na tę propozycję i, po uzyskaniu zgody elektora saskiego, 6 grudnia 1534 r. dotarł do Trzebiatowa. Już następnego dnia rozpoczęły się dyskusje pomiędzy nim, radcami książęcymi i wezwanymi na sejm protestanckimi kaznodziejami: Paulem von Rode, Hermannem Rieckem, Jakubem Hogensee, Johannem Knipstro i Christianem Ketelhutem³³. Od 8 do 12 grudnia zarysowano projekt ordynacji. Obrady sejmowe rozpoczęły się 13 grudnia. Na wstępie książęta pomorscy złożyli oświadczenie o zamiarze wprowadzenia luteranizmu w swych księstwach. Wszystkie stany, szlachta, duchowieństwo i miasta wyraziły obawę, że decyzja ta może ściągnąć na Pomorze nielaskę cesarza. Radziły, aby poczekać, co w tej sprawie postanowi się na najbliższym sejmie Rzeszy, albo do zwołania soboru powszechnego. Stany nie lękały się gniewu cesarskiego, ale obawiały się, że wprowadzenie luteranizmu znacznie wzmocni pozycję ich władców, którzy staną teraz na czele Kościoła. Książęta obstawali jednak przy wprowadzeniu nowego wyznania, oświadczając, że ich sumienia każą im dać możliwość głoszenia prawdziwej Ewangelii³⁴. Następnego dnia rozpoczęły się rokowania szczegółowe, które wyłoniły dwa główne problemy sporne. Pierwszy, to postulat książąt włączenia obszaru biskupstwa w Kamieniu do nowego Kościoła krajowego. Aby to osiągnąć zaproponowano biskupowi Manteufflowi, aby opowiedział się za Reformacją i został biskupem nowego Kościoła protestanckiego, a także zagwarantowano mu dotychczasowe dochody. Biskup poprosił o czas do namysłu do 4 kwietnia 1535 r. Druga sporna kwestia dotyczyła sekularyzacji dóbr klasztornych. Szlachta protestowała gwałtownie przeciw przejściu tych dóbr tylko przez książąt, żądając przyznania im udziału w podziale. Szlachta była szczególnie zainteresowana w zachowaniu klasztorów żeńskich, które od stuleci służyły jej jako miejsce pobytu ich niezamężnych córek. Rozbieżność zdań w tej drugiej kwestii była tak duża, że szlachta na znak protestu opuściła obrady sejmowe³⁵, w wyniku tego sejm nie mógł zakończyć obrad podjęciem żadnych prawnie ważnych decyzji. Mimo że duża część opozycji opuściła obrady sejmowe, postanowiono, bez formalnego recessu, że „czyste słowo Boże” będzie odtąd głoszone w całym księstwie³⁶. Bugenhagenowi polecono ułożyć ordynację kościelną dla Pomorza. Pracę swą zakończył na początku stycznia 1535 r. na zamku w Darłowie, dokąd udał się po

³³ A. Uckley, *Bugenhagens Tätigkeit in Pommern 1534–1535*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde”, Jg. 49, 1935, Nr. 7/8, s. 136.

³⁴ G. Leder, N. Buske, „Reform und Ordnung aus dem Wort”, s. 112.

³⁵ H-D. Pompe, *Johannes Bugenhagen Pomeranus. Stationen seines Glaubensweges, Schwerpunkte seines Wirkens. Zum Gedenken an seinen 500. Geburtstag am 24. Juni 1985*, „Baltische Studien” N. F. 1985, Bd. 71, s. 73.

³⁶ H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1, Köln 1957, s. 229.

zakończeniu sejmu wraz z księciem Barnimem. Bugenhagen zalecał między innymi w ordynacji, aby w Greifswaldzie założyć protestancki uniwersytet³⁷. Ordynację publikowano, zanim jeszcze minął czas dany do namysłu biskupowi kamińskiemu. Wydrukowanie ordynacji powierzono drukarzowi Franzowi Schlosserowi, który od 1533 r. działał w Szczecinie. Z powodu trudności technicznych ordynację wydrukowano ostatecznie w Wittenberdze w oficynie Hansa Luffta.

Droga od ogłoszenia o przystąpieniu do Reformacji do jej rzeczywistego wprowadzenia w księstwach pomorskich był jednak długa. Najpilniejszą kwestią było przeprowadzenie wizytacji w Kościele pomorskim. Chodziło o to, aby przeprowadzić przegląd stanu majątkowego Kościoła w celu zapewnienia nowemu wyznaniu środków na utrzymanie kościołów, szkół, szpitali, a także pastorów. Przeprowadzenie tej wizytacji powierzono Bugenhagenowi. Z powodu braku czasu mógł on zwizytować jedynie niektóre miasta. Rozpoczął w styczniu 1536 r. od części szczecińskiej, a zwizytował tam następujące miasta: Słupsk, Darłowo, Sławno, Szczecin, Gryfice i Wolin. Z początkiem maja przystąpił do wizytowania części wologoskiej, gdzie napotkał wiele problemów, bowiem liczne miasta odmawiały współpracy i zgody na przeprowadzenie wizytacji. Stralsund odmówił zgody³⁸ twierdząc, że należy do biskupstwa Schwerinu. W rzeczywistości miasto obawiało się zabrania mu majątku kościelnego, który rada miejska przejęła już w 1525 r. Bugenhagen zwizytował ostatecznie Wologoszcz, Ückermünde, Greifswald, Anklam, Pasewalk, gdzie też zakończył swą podróż wizytacyjną.

Do Wittenbergi Bugenhagen powrócił 17 sierpnia 1536 r., dokąd dotarło do niego tym razem wezwanie od króla duńskiego Chrystiana II. W Danii w 1527 r. podjęto decyzję o podziale Kościoła duńskiego na Kościół katolicki i na wolne gminy luteranckie. Jednak latem 1536 r. władca duński zdecydował się zlikwidować Kościół katolicki i wprowadzić w całym kraju luteranizm. Uznał przy tym, że najbardziej odpowiednim człowiekiem do przeprowadzenia tej operacji będzie właśnie Bugenhagen.

W podróż do Danii zabrał ze sobą Bugenhagen, oprócz rodziny, także kilku młodzieńców: Piotra Palladiusa, Jana Lübbeke i Tilemana Hussena, którzy mieli pracować w duńskim Kościele luteranckim. Szczytowymi osiągnięciami działalności Bugenhagena w Danii były: reorganizacja uniwersytetu w Kopenhadze, ordynacja o 7 superintendentach oraz koronacja Chrystiana III, przeprowadzona w obrządku luteranckim³⁹. Na zamku w Kopenhadze 2 września 1537 r. Bugenhagen mógł przedłożyć królowi ordynację do podpisu. Przyjęcie ordynacji kościelnej

³⁷ J. Allendorff, *Johannes Bugenhagen und seine pommersche Kirchenordnung*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 1959, Bd. 17, s. 159–160.

³⁸ Bugenhagen zalecał w pomorskiej ordynacji kościelnej, aby w Stralsundzie założyć luterancki uniwersytet, do czego jednak nie doszło: J. Allendorff, *Johannes Bugenhagen und seine pommersche Kirchenordnung*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 17, 1959, s. 159–160.

³⁹ D. Schäfer, „Geschichte von Dänemark”, Bd. 4, Gotha 1893, s. 357.

nastąpiło dwa lata później na zjeździe panów (Herrentag) w Odense, 31 maja 1539 r., w obecności króla i Bugenhagena⁴⁰.

Na tym nie zakończyła się działalność Bugenhagena jako „Reformatora Północy”. W 1542 r., w bardzo krótkim czasie, napisał ordynację kościelną dla Hildesheim oraz wziął udział (w październiku i listopadzie) w wizytacji kościołów i klasztorów w księstwie Braunschweig-Wolfenbüttel⁴¹. Oprócz prowadzenia opisaną tu działalności Bugenhagen wiele pisał, brał udział w różnych dysputach teologicznych, jak choćby w dyspucie pomiędzy Melchiorem Hoffmannem a Mikołajem von Amsdorf, która odbyła się we Flensburgu, gdzie też poznał się osobiście z późniejszym królem duńskim, Chrystianem III⁴².

Ostatnie lata życia (1546–1558) Bugenhagen spędził w Wittenberdze. Nie był to dla niego najłatwiejszy okres życia. 18 lutego 1546 r. zmarł Luter, latem tegoż roku cesarz Karol V postanowił siłą pokonać Reformację w Rzeszy. Rozpoczęła się tzw. wojna szmalkaldzka, przegrana przez protestantów. Jan Fryderyk dostał się do niewoli i stracił godność elektora saskiego. Przeszła ona w ręce jego kuzyna, który walczył pod stroną cesarską, księcia saskiego Maurycego, luteranina zwanego odtąd „Judaszem z Miśni”. Bugenhagen, w interesie Wittenbergi, tamtejszego uniwersytetu i zboru luteranckiego, starał się o nawiązanie jak najlepszych stosunków z nowym elektorem saskim. Postawa ta, wynikająca z realistycznej oceny sytuacji politycznej, zmierzała do jak najszybszej normalizacji życia w Wittenberdze. Postępowanie Bugenhagena spotkało się jednak z ostrą krytyką części jego otoczenia. Otworzenie w październiku 1547 r. uniwersytetu przekonało go jednak o słuszności swego postępowania.

Johannes Bugenhagen zmarł w Wittenberdze w nocy z 19 na 20 kwietnia 1558 r. i został pochowany w tamtejszym kościele parafialnym. Działalnością w służbie Reformacji zasłużył sobie bez wątpienia na miano „Wielkiego Organizatora” i „Reformatora Północy”. Sam opracował następujące ordynacje kościelne: Braunschweig (1528), Hamburg (1529), Lubeka (1531), Pomorze (1535), Dania (1537), Schleswig-Holstein (1542), Braunschweig-Wolfenbüttel (1543) i Hildesheim (1544). Kilkanaście innych ordynacji kościelnych powstało pod jego wpływem.

⁴⁰ W. Jensen, *Johannes Bugenhagen und die lutherischen Kirchenordnungen von Braunschweig bis Norwegen*, „Luther. Mitteilungen der Luthergesellschaft”, 1958, Jg. 29, H. 1, s. 60–72.

⁴¹ B. Koch, *Das Schicksal von Bugenbagens Visitationswerk in Braunschweig-Wolfenbüttel im Lichte eines un veröffentlichten Briefs an Bugenhagen*, w: „Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung”, s. 168.

⁴² M. Schwarz Lausten, *König und Kirche. Über das Verhältnis der weltlichen Obrigkeit zur Kirche bei Johann Bugenhagen und König Christian III von Dänemark*, w: „Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung”, s. 147.